

УДК 72.03 (2)

Асистент **ЯЩЕНКО О. Ф.**

Кафедра основ архітектури і архітектурного проектування
Київський національний університет будівництва і архітектури

МІСТОБУДІВНІ СИТУАЦІЇ РОЗМІЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ В СТРУКТУРІ ПОСЕЛЕНЬ ТА ЗОНУВАННЯ ЦЕРКОВНОЇ САДИБИ ЧЕРНІГІВЩИНИ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Анотація. У статті розглянуто особливості містобудівних ситуацій розміщення православних храмів у структурі поселень та зонування церковних садиб Чернігівщини, які проектувалися і будувалися в період XIX – поч. XX ст. На прикладах різних населених пунктів показано основні принципи їх розміщення і орієнтації, які використовувались в розміщенні храмів даного регіону.

Ключові слова: храмова архітектура, Чернігівщина, містобудівні ситуації, орієнтації храмів

Створення храму завжди було і є подією великого суспільного та державного значення. У дореволюційний Синодальний період вибір місця розташування храму, проектування і будівництво було надзвичайно централізовано та забюрократизовано. За кожною релігійною спорудою або духовною установою, незалежно від його конфесійної належності, на території великої імперії наглядало Міністерство внутрішніх справ, а за православними церквами, школами та училищами – священний Синод.

У ході дослідження були проаналізовані містобудівні ситуації храмів Чернігівщини і виявлені ті, які були найбільш поширені. Визначено п'ять основних варіантів розташування храмів і храмових комплексів у планувальній структурі поселень: церква на площі, що знаходиться на перехресті доріг; церква на околиці населеного пункту біля дороги; церква на околиці населеного пункту осторонь дороги; церква в центрі населеного пункту біля дороги; церква в центрі населеного пункту осторонь дороги.

На основі аналізу всіх основних зафіксованих варіантів розташування храмів у структурі міста було встановлено, що не існувало залежності варіантів розташування від територіальних особливостей досліджуваного ареалу і від хронологічного періоду. Тобто на всій території Чернігівщини протягом різних років мали місце варіанти одних і тих же розміщень храмів у структурі поселення. Такі ж схеми розташування були зафіксовані на суміжних з регіоном територіях, які не були включені в дослідження. Храм у всіх релігіях вважається священним місцем, в якому Бог являє свою присутність. І хоча храм в духовному сприйнятті не повною мірою належить до світу земного, проте він ототожнюється з цим світом. У зв'язок із світом Бога людина входить завдяки храмові — це старосвітня символіка.

Будучи найсуттєвішими факторами духовності міста, храми та сакральні об'єкти виконують ряд функцій, що впливають на формування міста: інформативно-знакову, соціально-психологічну, естетичну, архітектурно-просторову, планувальну, культурологічну. Ю. І. Криворучком сформульовані дві ґрунтовні містобудівні функції сакральних об'єктів — планоструктурувальна і простороформувальна. Роль планоструктурувальної функції полягає у зв'язку храмів з функціональною і композиційною організацією міського плану, його структурного каркасу. Простороформувальна роль пов'язана з функціональною ієрархією системи міських просторів та з візуально-композиційними аспектами простору міста.

Центральні місця у структурі поселень найчастіше посідали храми. Роль просторової одиниці вже існуючого та нового храму у різні часи постійно змінюються, так як і фактична мірадомінантності (центральності) чи ординарності (периферійності). Інколи і в самому об'єкті було закладено його відношення до середовища. Не у кожному населеному пункті мав бути храм, і не кожен храм розміщувався у центрі поселення чи міського утворення. Храм або монастир, який не відвідувався часто, має власне священне значення чи прив'язаний до конкретного місця (певних подій, чудес, меморіалу) і не обов'язково пов'язаний зі структурним вузлом. Храми є фокусними "об'єктами обслуговування", з точки зору функціонування, умовно аналогічними до громадських об'єктів. Вони утворювали осередки, своєрідні центри, архітектурно-розпланувальне вирішення яких має відповідати принципам громадського центру. Наприклад, прин-

цип зручності та рівнодоступності, щільності планування. У більшості випадків розташування храмів припадає на структурноактивні містобудівні вузли, що зумовлене як утилітарними чинниками, так і бажанням посилити домінантність цього місця. У плані міста і серед його елементів храми виступають як центральні об'єкти. Тому вони завжди мали високий рівень виразності і відповідали архітектурно-композиційному рішення містобудівної ситуації. Характер композиційного зв'язку з природними та існуючими містобудівними елементами — поєднання і суміщення, впливовість, семантичний зв'язок або відсутність вираженого зв'язку.

Перші сакральні об'єкти на Чернігівщині почали будувати ще за часів Київської Русі, і від самого початку вони створювалися як центри зосередження духовного життя. З давніх часів будівництво храму розпочиналося з вибору для нього певного місця розташування, яке було наділене особливими властивостями. Також для будівництва храму при виборі ділянки до уваги брався рельєф місцевості та навколишнє природне середовище. За такими чудодійними властивостями був побудований Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир, що знаходиться в с. Рихли Коропського р-ну Чернігівської обл. на території Мезинського Національного природничого парку. Монастир розташований на пагорбі, оточеному глибокими ярами. На дні одного з ярів знаходиться озеро. За легендою монастир виник завдяки появі на клені чудотворної ікони Св. Миколая, яку знайшов бортник із с. Оболоння на пасіці. З часом на даній території було споруджено дерев'яну церкву. В 1666 р. коштом Дем'яна та Василя Многогрішних, за сприяння чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, на цьому місці засновано Пустинно-Миколаївський монастир. Після Жовтневої революції монастир був ліквідований (1922 р.) Відродився він лише 2006 р. на місці колишнього гостинного двору для паломників.

Якщо храм розташовувався не в центрі поселення, а за його межами, то найкращим вважалося, коли він був відкритий з усіх сторін і оточений вільним простором.

Розкриваючи п'ять основних варіантів розташування храмів відносно дороги та центру поселення, можна доповнити їх переліком конкретних містобудівних ситуацій:

- церква розташовувалась на площі, що знаходиться на перехресті доріг: на прикладі таких населених пунктів: Городня, Дроздівка,

Борзна, Мена, Новгород-Сіверський (Микільська церква споруджена 1764 р. над р. Десною на місці, за легендою, давньоруського храму, збудованого 1086 р., проте археологічні дослідження, проведені в 1979 р., спростували це припущення.); Салтикова Дівиця, Седнев (Покровська церква, збудована 1715 р.); Синявка (Покровська церква, зведена 1775 р. на кошти П. Юницького. Цей дерев'яний, триверхий, з двозаломними верхами храм за типом плану належить до поширених на Лівобережній Україні тризрубних пам'яток);

- церква розташовувалась в центрі населеного пункту біля дороги, на прикладі населених пунктів: Берестовець, Березна (Вознесенська церква, зведена 1761 р.), Ольшане, Вересоч, Виблі, Івашківка, Куликівка, Лушники, См'яч;
- церква розташовувалась на околиці населеного пункту біля дороги, на прикладі населених пунктів: Коношевка, Дремайлівка, Киселівка;
- церква розташовувалась в центрі населеного пункту осторонь дороги, на прикладі населених пунктів: Борзна, Горбов, Покошичі, Понорниця, Риков, Стольне (Андріївська церква, споруджена 1782 р. у стилі класицизму);
- церква розташовувалась на околиці населеного пункту осторонь дороги, на прикладі населених пунктів: Волосковці, Городище.

З вище наведеного матеріалу зрозуміло, що на Чернігівщині домінували дві містобудівні структури розташування храмів такі як: церква розташовувалась на перехресті доріг та в центрі населеного пункту біля дороги. У зв'язку з цим на будівлю храму спрямовувалися всі головні осі візуальних зв'язків та напрямків сприйняття. Образ храму, який є виразним і неповторним та відображає сакральну сутність, створюється за допомогою ряду архітектурно-просторових прийомів та засобів.

Існує неухильне правило при будівництві християнських храмів: зводити будівлю храму так, щоб його вітвар був обернений на схід і вісь будівлі зорієнтована по лінії схід-захід. З цієї причини головний вхід в храм знаходиться навпроти вітваря і обернений на захід. Такий статут християнського храмобудівного канону. Але виявлено, що на Чернігівщині існує невелика кількість храмів, які розташовувались не канонічно, орієнтуючись входом не на захід.

Просторова орієнтація православного храму на схід обґрунтовується Святим Письмом і географією. По-перше, якщо плисти від темряви

до світла, то необхідно плисти із заходу на схід. У літописних описах говориться, що, будівництво храму розпочиналося з підготовки рівного будівельногомайданчика, потім намічалось місце вівтаря, і проводилася повздожнявісь храму, орієнтована на перший промінь сонця, що сходить, тобто вівтар мав бути орієнтований на схід, а схід розуміли як схід сонця.

Східна орієнтація православних храмів — своєрідний відгомін прадавнього загальнолюдського культу — культу Сонця, або, як його визначають дослідники-етнографи, солярного культу (від латинських слів *sol* — «сонце» і *solaris* — «сонячний»).

Земельні ділянки православних храмів вмщують у собі декілька функцій та поділяються на зони, такі як: вхідна група, храмова зона, допоміжна зона, господарча зона. Відомі приклади розташування входу на земельну ділянку відносно храму, де фасад з входом у церкву орієнтувався на північ, південь, захід та схід, разом з входом на територію. При цьому орієнтація апсид з вівтарем залишалася канонічною — на схід. Є декілька варіантів розміщення храму на прихрамовій ділянці, де церква розташована ближче до дороги, посередині ділянки та вглибині садиби, іноді перед храмом знаходився садок. Але завжди навколо храму залишали багато місця для здійснення вільного руху віруючих і священнослужителів під час хресного ходу.

На Чернігівщині найбільш домінуючими орієнтаціями входу на погост є: орієнтація із заходу або сходу. Із заходу вхід на погост ми можемо простежити в таких населених пунктах Чернігівщини як: м. Городня, с. Шатриці, с. Охрамевичі Сосницького повіту, с. Кувничі Чернігівського повіту, с. Голубовичі, с. Клубовка Городянського повіту, с. Вікторівка Глухівського повіту, с. Шумилівка Новозипкінського повіту. Із Заходу: с. Погреби (церква Успіння), с. Коханівка, с. Гибрич, с. Табрич, с. Стародуб, с. Семенівка, с. Кириговичі, с. Степанівка, с. Березната інші. Орієнтація входу на погост була з півночі в таких населених пунктах: с. Клубовка та с. Кропивна. З півдня: с. Кусі, с. Боденьки, с. Чемер, с. Кунашівка та с. Церковище.

Храми розташовувались на пагорбах біля річок, в лісі, деякі будувались в центрі міста, в залежності від рельєфу населеного пункту. Для прикладу, Успенська церква в с. Сильченковому Талалаївського району, зведена в кінці XIX — на початку XX ст. майстром Бузовським. Це

дерев'яна дев'ятидільна церква, розташована на пагорбі біля ставка; 8-купольна, вівтар орієнтований на схід, дзвіниця знаходиться в одному з верхів. Збереглися іконостас і настінні розписи. Огорожа навколо церкви і брама — металеві.

З проаналізованого матеріалу випливає, що між розташуванням храму, орієнтацією, вулицею та вхідною і господарчими групами в деяких випадках були виявлені поодинокі випадки порушення канонічної східної орієнтації. Зокрема, було виявлено, що в більшості випадків вулиця розташовувалася з заходу і сходу відносно церкви, що зумовлювало розташування входу до церковної садиби або з боку бабінця (притвору), або з боку вівтарної частини (40% з досліджених). Відповідно, менша кількість прикладів розташування вулиці, а відповідно і входу до церковної садиби з півдня (15% з досліджених). Найменш поширеними є приклади розташування з півночі від церкви (5% з досліджених). Можна зауважити, що з точки зору функцій і евакуаційних норм найбільш продуманим є варіант розташування вулиці і церковної садиби із заходу, оскільки в багатьох випадках північні і південні виходи канонічно розміщеного храму закриті, а віруючі заходять лише через західні двері. Натомість, розміщення входу зі східного боку призводить до необхідності прихожанам обходити храм, перетинаючи при цьому шляхи священно — і церковнослужителів.

Література

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. — К., 2005. — 586 с.
2. Водотика О. Ю. Архітектура православних храмів України; історія та сучасність: Монографія. — К.: СПД Коляда О. П. — 2006. — 160 с.
3. Гейда О. Пам'яткоохоронна діяльність церковних установ Чернігівської єпархії у XVIII — на початку XX ст.
4. Головащенко С. Історія Християнства: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1999р. — 276 с.
5. Стародубцев О. Символіка православного храму // Стретенский монастир, 2006 г.
6. Історія України в Нові часи (друга половина XVIII — початок XX ст.): [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: <http://subject.com.ua/dovidnik/history/38>.)
7. Коваленко В. Звернення про допомогу у врятуванні монастиря УПЦ на Чернігівщині: [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: <http://religions.unian.net>.

8. Куцевич В. В. Культурні будинки та споруди різних конфесій. – КиївЗНДІСП, 2002 р. – 115 с.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности градостроительных ситуаций размещения православных храмов в структуре поселений и зонирования церковных усадеб Черниговщины, которые проектировались в период XIX – нач. XX ст. На примерах разных населённых пунктов показано основные принципы их размещения и ориентации, которые использовались в размещении храмов данного региона.

Ключевые слова: храмовая архитектура, Черниговщина, градостроительные ситуации, ориентация храмов

Annotation. The town-planning situations features of allocation of the Orthodox churches in settlement and zoning structure of church standing in Chernigovregion that were designed during the XIX to the early XX century were investigated in the article. By way of examples of the different settlements it was represented the basic principles their allocation and orientation that were used in allocation of the churches in the analyzed region.

Keywords: temple architecture, church architecture, Chernigov region, town-planning situations, church orientation.